

Rivista Italiana di Studi Catalani

La *Rivista Italiana di Studi Catalani*, pubblicata con periodicità annuale in formato cartaceo, è la prima e unica rivista scientifica italiana di catalanistica finalizzata allo studio e alla riflessione critica sulla cultura catalana in ogni sua manifestazione, nel segno della più ampia interdisciplinarietà. Patrocinata dall'AISC, di cui accoglie l'espressione culturale, è aperta alla comunità scientifica e accademica internazionale e si propone come strumento di diffusione della ricerca individuale e di gruppo, nazionale ed estera, d'incoraggiamento del confronto a livello sovranazionale su temi di ricerca nell'ambito della catalanistica, a partire dalla tradizione epistemologica consolidata per favorire l'avanzamento dei metodi d'indagine e delle conoscenze e per promuovere il rinnovamento della ricerca nel settore attraverso il dialogo costante con altre aree disciplinari. Accoglie contributi scientifici originali e inediti a tema libero (articoli, note, recensioni) e proposte per la sezione monografica di carattere filologico, letterario, linguistico, artistico, storico e culturale in senso lato, con estensione temporale dalle origini alla contemporaneità.

Indicizzazione nei database internazionali:

ANVUR (Classe A), ERIH+, Latindex, CARHUS Plus, NSD – Norwegian Register for Scientific Journals, Series and Publishers (Level 1), MLA International Bibliography, MIAR – Matriu d'Informació per a l'Anàlisi de Revistes.

Menció de la Delegació del Govern de la Generalitat de Catalunya a Itàlia 2015.

Direzione scientifica

Patrizio Rigobon (Università "Ca' Foscari" di Venezia e Secció Històrico-Arqueològica dell'Institut d'Estudis Catalans), Maria Teresa Cabré (Presidente della Secció Filològica dell'Institut d'Estudis Catalans), Claudio Venza (Università degli Studi di Trieste).

International Advisory Board

Lola Badia (Universitat de Barcelona), Enric Bou (Università "Ca' Foscari" di Venezia), Kálmán Faluba ("Eötvös Loránd" Tudományegyetem, Budapest), Maria Grossmann (Università degli Studi dell'Aquila), Jaume Martí Olivella (University of New Hampshire, Durham, NH), Joan Ramon Resina (Stanford University, Stanford, CA), Roser Salicrú i Lluch (Institució Milà i Fontanals, C.S.I.C. e Secció Històrico-Arqueològica dell'Institut d'Estudis Catalans), Tilbert Dídac Stegmann (Goethe-Universität, Frankfurt am Main), Giuseppe Tavani † (Professore emerito, Università di Roma La Sapienza).

Direzione editoriale

Veronica Orazi (Università degli Studi di Torino e Secció Històrico-Arqueològica dell'Institut d'Estudis Catalans)

Redazione

Gabriella Gavagnin (Universitat de Barcelona), Silvia Grassi (ERC Executive Agency, Bruxelles), Barbara Greco (Università degli Studi di Torino), Elena Pistolesi (Università per Stranieri di Perugia).

Università degli Studi di Torino

Dip.to di Lingue e Letterature Straniere e Culture Moderne

via Verdi 10 – I-10124 Torino

veronica.orazi@unito.it

<https://www.ediorso.it/riscat/index.html>

Pubblicazione periodica annuale registrata presso il Tribunale di Alessandria al n. 32/2015 (4 maggio 2015) ISSN 2279-8781 ANCE 206402

Direttore Responsabile: Lorenzo Massobrio

Rivista Italiana di Studi Catalani

Espècies d'espais, viatges, geografies

Edizioni dell'Orso
Alessandria

Volume edito a cura di E. Bou, L. Carol Geronès, G. Gavagnin, E. Pistolesi e S. Sari

pubblicato con contributo di fondi:

DIPARTIMENTO DI
LINGUE E
LETTERATURE
STRANIERE E
CULTURE
MODERNE

Università di Torino

Università
Ca' Foscari
Venezia

Dipartimento di Studi
Linguistici e Culturali
Comparati

La *Rivista Italiana di Studi Catalani* è patrocinata da:

UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI TORINO

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Direcció General de Política Lingüística

Generalitat de Catalunya
Governo della Catalogna
Delegazione in Italia

© 2019

Copyright by Edizioni dell'Orso s.r.l.
via Rattazzi, 47 15121 Alessandria
tel. 0131.252349 fax 0131.257567
e-mail: info@ediorso.it
<http://www.ediorso.it>

Realizzazione editoriale e informatica: FRANCESCA CATTINA (francesca.cattina@gmail.com)
Grafica della copertina: PAOLO FERRERO (paolo.ferrero@nethouse.it)

È vietata la riproduzione, anche parziale, non autorizzata, con qualsiasi mezzo effettuata, compresa la fotocopia, anche a uso interno e didattico. L'illecito sarà penalmente perseguibile a norma dell'art. 171 della Legge n. 633 del 22.04.41

L'editore è disponibile ad assolvere i propri impegni nei confronti dei titolari di eventuali diritti sulle immagini pubblicate.

ISSN 2279-8781
ANCE 206402
ISBN XXXXX

Indice

ENRIC BOU <i>Presentació</i>	1
MANUEL JORBA <i>Els viatges de Manuel Milà i Fontanals a la literatura popular italiana</i>	9
LÍDIA CAROL GERONÈS <i>Stefan Zweig e la Catalogna: un viaggio a Montserrat e Hostalric</i>	31
JÚLIA OJEDA CABA <i>Heterotopies palolianes</i>	47
MARIA PERTILE <i>Spazio, poesia, visione in "De Franja Pur / Breviari" di Àngel Jové</i>	57
DOLORS PERARNAU <i>L'espai en blanc de la literatura. A propòsit de "Cap a Tirèsies" i "El buit i la novel·la" de Víctor Sunyol</i>	71
JORDI OVIEDO SEGUER <i>Poètica de l'espai en l'obra de Maria Josep Escrivà: paisatge, poesia, gènere</i>	89
JOSEP M. NADAL – PILAR MONREAL – SANTIAGO PERERA <i>Els espais de la llengua</i>	111

Manuel JORBA

Universitat Autònoma de Barcelona
manuel.jorba@uab.cat

Els viatges de Manuel Milà i Fontanals a la literatura popular italiana

Resum

Aquesta comunicació gira entorn de dos eixos temàtics relacionats i cronològicament successius, el primer dels quals tracta de les breus referències a la literatura popular italiana contingudes a les *Observaciones sobre la poesía popular, con muestras de romances catalanes inéditos (OPP)* publicades a finals de 1853 per Manuel Milà i Fontanals. El segon tracta de la relació establerta amb diversos folkloristes italians, entre els quals destaca la sostinguda amb el palermità Giuseppe Pitrè i altres folkloristes sicilians. El conjunt de la relació permet, en primer lloc, ponderar l'interès generat per les *OPP*, per la marxa de l'elaboració de la nova edició del *Romancerillo* i per la caracterització de la poesia popular, i, en segon lloc, l'abast de la relació mútua i el del coneixement i de la valoració de les obres respectives. La font bàsica per abordar aquest segon tema han estat els epistolaris consultables, publicats o inèdits: les cartes més interessants contenen exposició i intercanvi d'opinions, idees i referents sobre poesia popular, i permeten fixar les posicions ètiques i l'ideari polític i religiós. He recorregut també a estudis de Milà sobre poesia popular i singularment a les ressenyes de diferents obres dels italians i d'obres de Milà pels italians. En segon terme, he tingut en compte algunes de les dedicatòries i algunes de les remarques de lectura i de les anotacions escrites als marges dels textos dels seus amics.

Paraules clau: Literatura popular, autenticitat, antiguitat, Manuel Milà i Fontanals, Giuseppe Pitrè.

Abstract

This paper discusses two related topics. The first one deals with short references to Italian popular literature in *Observaciones sobre la poesía popular, con muestras de romances catalanes inéditos (OPP)* published by Manuel Milà i Fontanals at the end of 1853. The second one deals with his relationship with several Italian folklorists among which stands out the link with Giuseppe Pitrè from Palermo. The frequent exchange of letters of Milà with Pitrè and other Sicilian and peninsular folklorists allows firstly to weight up the interest aroused by the *OPP*, by the progress of work on the new edition of the *Romancerillo* and by the characterisation of popular poetry. Besides, it allows to assess the scope of a mutual relationship, knowledge and appraisal of their re-

spective works. Available epistolary collections, either published or unpublished, were the basic source in order to address this second subject. The most interesting letters contain presentation and exchange of opinions, ideas and points of reference about popular poetry and allow to fix ethical positions and political and religious views. I also made use of Milà's studies about popular poetry and singularly of his reviews of Italians works, and of those authors reviewing Milà's works. Secondly, I considered some inscriptions, reading remarks and notes on the margins of his friends' texts.

Keywords: Popular literature, authenticity, antiquity, Manuel Milà i Fontanals, Giuseppe Pitrè.

1. La poesia popular italiana a les *Observaciones*

Milà apuntava, en una nota a les *Observaciones sobre la poesía popular, con muestras de romances catalanes inéditos (OPP)*, que al seu àmbit cultural no hi havia gaire coneixement de la poesia popular italiana, potser perquè «la atención exclusiva a los motivos musicales ha hecho que se diese poco valor a la letra, como sucede en Andalucía», per referència a les *coplas*, equivalents de les *corrandes* catalanes.

Tanmateix, no és irrellevant la contribució que el coneixement d'algunes obres italianes contemporànies i el d'alguns textos populars italians suposà per a la configuració inicial de les idees de Milà sobre la literatura popular. En una referència, a *OPP*, a la poesia popular italiana, feia constatar que «Pellico y Maroncelli aluden a poesías de aquel pueblo». En efecte, a *Le mie prigioni* s'hi llegeix: «Pasaban también ante mis ojos muchas mujeres presas [...]. De continuo me aturdían las pobres con sus canciones o con sus risas»¹. I Maroncelli anotava: «Yo también oí tus cantos y tus letanías y siempre ignoré tu nombre»².

¹ S. PELLICO, *Mis prisiones*, dins ID., *Obras en prosa de Silvio Pellico. Memorias del autor traducidas del original italiano por D.J. Llausás [...]*, Barcelona, Imprenta de Juan Oliveres, Editor, 1843, p. 20. Aquest volum inclou *Deberes del hombre. Discurso dirigido a un joven italiano*, traduït per Manuel Milà i Fontanals. Val a dir que Milà també traduï, en 1839-1840, una part de *Gli animali parlanti* de Giuseppe Casti, però ell mai no ho confessà, perquè considerava que aquella obra no era gaire recomanable (veg. M. MUÑIZ MUÑIZ, *Manuel Milà i Fontanals, traductor clandestí de Giambattista Casti*, dins «Els Marges», LXXVI, 2005, pp. 69-78.

² *Notas y aclaraciones históricas por Pietro Maroncelli*, dins S. PELLICO, *Obras en prosa de Silvio Pellico*, cit., p. 201.

També a les *OPP*, en referir-se a les cançons de dides i de bressol (*ninne-nanne*) addueix un fragment publicat per Paulin Paris, que inclou aquests versos de Dante: «E chonsolando usava ledyoma | Che prima i padri ele madre trastulla» (*Paradiso*, XV, v. 122-123) i els versos inclosos per Benvenuto d'Imola als comentaris de Dante, que comencen

Nanna, nanna,
Li miey begli fanti,
Giamay non fu chotanti,
Tre in chamerella,
Tre in foserella³ [...]

Encara a les *OPP*, es refereix a la cançó del «Salice», que «después de Shakespeare ha immortalizado Rossini» – i per això hi faig referència –, i que Milà tradueix d'una altra versió, potser francesa, per a les *OPP*⁴.

2. Els folkloristes italians

Milà no va viatjar mai a Itàlia i es conformà, pel que fa al coneixement de l'art, amb la bibliografia i la informació proporcionada pel seu germà i altres artistes coetanis que establiren relació amb els artistes natzarens o puristes, sobre els quals Milà va escriure⁵. Quant a la música, a l'òpera més concretament, tingué accés a Barcelona a un ampli i regular repertori. Pel que fa a la literatura, els coneixements que n'adquirí li permeteren d'escriure aviat i amb competència sobre alguns autors medievals, com

³ P. PARIS, *Les manuscrits François de la Bibliothèque du Roi, leur histoire et celle des textes allemands, anglais, hollandais, italiens, espagnols de la même collection*, par M. Paulin Paris, París, L'Auteur, 1840, vol. III, pp. 315-316. Milà tornaria sobre aquesta presència dantiana en una primera ressenya de l'obra de Pitrè («Diario de Barcelona», 29-VI-1871; M. MILÀ I FONTANALS, *Obras completas*, Barcelona, Librería de Álvaro Verdaguer, 1893, vol. V, p. 415).

⁴ Va ser pòstumament recollida amb el títol de «Canción de Desdémona» a M. MILÀ I FONTANALS, *Obras completas*, cit., vol. VI, 1895, p. 524. L'encert de ponderar el valor popular d'aquests versos es confirma per l'origen del fragment shakespearí en una balada popular, recollida per Percy (T. PERCY, *Reliques of Ancient English Poetry*, tercera edició, London, J. Dodsley, 1775, vol. I, pp. 194-199).

⁵ Veg. *Bellas artes* [a l'índex: *Escuela moderna de pintura*], dins «La Civilización» (Barcelona), 1841, vol. I, pp. 471-474; amb el títol *Renacimiento de la pintura espiritualista*, dins M. MILÀ I FONTANALS, *Obras completas*, cit., 1892, vol. IV, pp. 6-20.

Petrarca (amb relació a Llorenç Mallol i Jordi de Sant Jordi) i principalment sobre Dante, i sobre vuitcentistes com Pellico i Manzoni⁶.

Van viatjar, però, en els dos sentits, les cartes en què sovint hi ha adjunts, o s'hi anuncien per trameses a part, llibres, opuscles i articles propis i aliens⁷. I en què, al costat de l'intercanvi de compliments i notícies de la vida quotidiana, s'hi apunten i contraposen idees i reflexions sobre la poesia popular, a propòsit dels estudis respectius. En una carta de Milà a Pitrè, a més, s'hi copia un poema propi, en llengua castellana, d'interès ideològic, seguit d'una versió francesa pròpia.

2.1. Folkloristes de la Itàlia continental

La primera carta, si més no la primera conservada i publicada, de Costantino Nigra, polític i diplomàtic influent, i folklorista competent, és del 30 d'agost de 1876. Tanmateix, si no la correspondència, la relació personal, directa o indirecta, era anterior: vint anys abans, el 1856, Wilhelm Mannhardt, mitòleg i folklorista alemany, escrivia des de Berlín a Milà, en llatí, per demanar-li que, responent a l'alta consideració que els seus estudis havien merescut de Ferdinand Wolf i a la confiança que li havia augurat Nigra, considerat un amic comú, volgués establir relació científica per a l'estudi de la poesia popular⁸.

Segurament era abans de 1876 que Nigra dedicava, sense data, a Milà, l'estudi sobre *Fonetica del dialetto di Val-Saona (Canavese)*, de 1874; en tot cas, el 1875 Milà havia enviat a Morel-Fatio, perquè els lliurés a Paul Meyer i a Nigra, sengles exemplars de l'estudi sobre la història del «deca-sílabo y endecasílabo anapéstico», que acabava de publicar a la «Revista Histórica Latina»; un any més tard, en una carta de l'agost de 1876, Nigra li agràia la deferència, li copiava «il bel coro del *Manfredi* de Carlo Marenco» i d'altres versos extrets de diferents *rispetti* per enriquir la informació

⁶ Veg. M. JORBA, *L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, pp. 68-69 i 137-140.

⁷ Le cartes de Milà a Pitrè, inèdites, es conserven a la Biblioteca Etnografica Giuseppe Pitrè de Palerm. Agraeixo a la Dra. Eliana Calandra i al senyor V. Oliveri les còpies facilitades.

⁸ Veg. *Epistolari d'en Manuel Milà i Fontanals*, ed. Ll. Nicolau d'Olwer, Barcelona, IEC, 1922, vol. I, pp. 44-49. Els volums II i III, citats més endavant, són, respectivament, de 1932 i 1995.

de Milà, que cita versos populars italians al seu estudi, i li anunciava la tramesa de l'article sobre la poesia popular italiana acabat de publicar a «Romania», en què té en compte, com a les *Canzoni*, la poesia catalana popular com a referent comparatiu⁹.

A finals de 1882 o a principis de 1883, Milà degué interessar-se pel lloc de residència de Nigra (que depenia de les missions diplomàtiques que li eren encomanades), per enviar-li el nou *Romancerillo*. Nigra li comunicava que era a Londres, li agraià a l'avançada el llibre i es planyia de la manca de temps per dedicar-se a la publicació del seu recull de *Canti*:

Sarò lietissimo di ricevere il suo libro del quale farò grandissimo conto, come feci della precedente edizione e fin d'ora le mando tutti i miei ringraziamenti. La raccolta di canti popolari piemontesi, i quali in molto larga parte hanno stretta parentela coi catalani, giace pur troppo ancora inèdita fra le mie carte. Se Dio vorrà ch'io abbia un giorno un po' d'ozio mi metterò a prepararne e ad eseguirne la pubblicazione. Ma per ora, in mezzo alle occupazioni da cui sono sopraffatto, non ho modo da pensarne (7 febrer 1883)¹⁰.

L'edició a què fa referència (en què incorpora la lectura del *Romancerillo* de 1882) no apareixeria fins el 1888, mort ja Milà, que tenia, dedicats, el primer estudi de les *Canzoni*, extret de la revista «Cimento» (Torí, 1854), i l'edició dels sis fascicles de les *Canzoni popolari del Piemonte*, recollits de la «Rivista Contemporanea» sota el títol general de *Canti popolari del Piemonte* (Torí, 1858-1862), ara al fons Milà de la Biblioteca de Menéndez Pelayo (BMP), de Santander¹¹.

Un altre folklorista peninsular, Cesare Foà, rabí torinès, anunciava a Milà, el 1879, que li enviava per indicació de Giuseppe Pitre «une petite dissertation sur le *Canto popolare piemontese* et un *Canto religioso popolare israelita*» (exemplar al fons Milà de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, BPEB), tot demanant-li la seva opinió:

[...] j'ai besoin que les savants comme vous, monsieur, me viennent en aide (si toutefois ils croient que je n'aie pas débuté tout à fait mal) en m'indiquant

⁹ C. NIGRA, *La poesia popolare italiana*, dins «Romania», V, 20, 1876, pp. 417-452.

¹⁰ *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, ed. Ll. Nicolau d'Olwer, Barcelona, IEC, 1995, vol. III, p. 95.

¹¹ Veg. M. ARTIGAS, *Apéndice. Catálogo-inventario de los papeles de Milà y Fontanals existentes en esta Biblioteca*, B) *Impresos*, dins «Boletín de la Biblioteca de Menéndez Pelayo», I, 1919, pp. 26-27.

des rapprochements, des livres et des recueils, des sources enfin, auxquelles je puisse puiser (1 octobre 1879)¹².

Milà li dedicà un breu paràgraf a la ressenya conjunta de diverses obres de diversos autors:

Con el de *Un canto popolare piemontese e un canto religioso israelítico*, el señor Cesare Foà ha dado nuevos datos acerca de la admisión de un canto (o más bien cuento rítmico), común a varias lenguas, en algún libro religioso de los modernos israelitas: hecho curioso ya anteriormente notado por G. Paris, que ha prometido estudiarlo más ampliamente¹³.

Stanislao Prato li escrivia des de Spoleto i Como, respectivament el 1880 i el 1883. Li demanava, com faria Pio Rajna i molts altres estudiosos, les OPP, completament exhaurides, i altres materials d'estudi disponibles, de cara a les recerques que havien de continuar l'obra que acabava de publicar, *Quattro novelline popolari livornesi accompagnati di varianti umbre*, que li enviava dedicada, com li envià – són totes tres a la BPEB –, sense dedicatòria, dues obres més, *Tre canti inediti originali ed una leggenda germanica tradotta per la prima volta in italiano* (1882) i l'estudi sobre *Una novellina popolare monferrina* (1882), que li anunciava a la segona carta, en la qual s'oferia a ressenyar el *Romancerillo* de 1882 a «Romania». Milà ressenyava les *Quattro novelline* amb les habituals reticències d'ordre ideològic, moral o religiós:

Los trabajos del señor Cosquin pueden recomendarse sin reserva¹⁴; no sucede lo mismo por desgracia en los de otros recientes popularistas, entre ellos en el del señor Stanislao Prato, *Quatro novelline popolari livornesi accompagnate da varianti umbre*, que, como amor al asunto, detenido trabajo y varia erudición contiene más de lo que promete su título¹⁵.

¹² *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, ed. Ll. Nicolau d'Olwer, Barcelona, IEC, 1932, vol. II, p. 199.

¹³ M. MILÀ I FONTANALS, *Poesía popular*, «Diario de Barcelona», 25-VI-1881; ID., *Obras completas*, cit., vol. V, p. 422.

¹⁴ Es refereix a E. COSQUIN, *Contes populaires lorrains recueillis dans un village du Barrois à Montiers-sur-Saulx (Meuse)*, dins «Romania», V, 17 i 19, 1876, pp. 82-107 i 333-366, del qual citava abans altres estudis.

¹⁵ M. MILÀ I FONTANALS, *Poesía popular*, «Diario de Barcelona», 25-VI-1881; ID., *Obras completas*, cit., vol. V, p. 422.

Milà tingué una certa relació amb alguns altres estudiosos peninsulars, fonamentalment, però no exclusivament, per temes d'interès altres que la poesia popular, singularment els trobadors i l'èpica medieval. Amb Pio Rajna, la més rellevant de les relacions, es conegueren personalment, el 1880, a Barcelona:

E Barcellona non è per me soltanto una città: è insieme una persona, che vedo prima ed ascolto nella scuola e colla quale poi ho il piacere d'intrattenermi a lungo e oltre i limiti della discrezione se bado all'orologio, brevissimamente se interrogo me stesso e il mio desiderio (24 octubre 1880)¹⁶.

Pocs dies abans, Milà comunicava amb satisfacció a Pitrè que «Hemos tenido aquí al Sr. Rajna. Parece que quedó muy complacido de Barcelona» (17 octubre 1880). Rajna agraeix a Milà l'obsequi del *Romancerillo* i el valora perquè li

ha portato una copia considerevolissima di materiale prezioso e insieme anche la cara sicurezza che Ella continua a ricordarsi di me con benevolenza [...]. In grazia di studi in cui mi trovo attualmente impegnato, ho osservato un particolare interesse nel *Romancerillo*, la parte dei ritmi. Così è che dona [*sic*] molta materia alla riflessione. E per questo rispetto sono cosa di gran pregio le melodie, senza le quali non si può mai dire di conoscere un ritmo altro che per metà (15 octubre 1882)¹⁷.

Li anunciava a la mateixa carta que treballava sobre *Le Origini dell'epopea francese*, rebuda per Milà abans de març de 1884, d'acord amb la resposta de Rajna a una carta per mi desconeguda, en la qual li agraeix «il suffragio che Ella dà alle idee da me esposte», que es poden sintetitzar en el passatge següent:

Peccato che in cambio di essere le romanze che danno nascimento a poemi, le ricerche diligentissime di un indagatore, che alla dottrina e alla perspicacia accoppia un buon senso mirabile, voglio dir del Milá, conchiudano col dichiarare che per l'appunto da poemi – poemi che in parte noi abbiamo – ebbero nascimento le romanze. Così, quelli che parevano sassolini non arrivati a formare un conglomerato, appajono invece frantumi levigati e rifoggiati di grosse pietre (*Le Origini*, p. 478).

¹⁶ *Epistolari*, cit., vol. II, p. 236.

¹⁷ *Epistolari*, cit., vol. III, p. 74.

A la mateixa carta Rajna li demanava la participació en l'homenatge pòstum als filòlegs Napoleone Caix i Ugo Angelo Canello, per al qual Milà, pocs mesos abans de morir, li envià una carta amb una «Albada» recollida a Palaldà, àrea termal nordpirinenca, i publicada el 1886¹⁸.

A part la petició reiterada de Rajna, el fet que Milà s'hagués relacionat amb Canello el degué decidir a participar en l'homenatge, que d'entrada només era dedicat a Ugo Caix. Canello, que havia llegit l'article de Milà publicat a la *Revue des Langues Romanes* sobre el Cançoner Gil, havia demanat a Milà el 1880 (potser per carta no conservada, o potser a través de Rajna) que li fes de bo davant el propietari del manuscrit.

Cal afegir encara que Milà, a través de Pitрэ, es relacionà amb Giovanni Papanti i participà en la miscel·lània *I parlari italiani in Certaldo alla festa del V centenario di Messer Giovanni Boccaccio* (1875), promoguda per aquell bibliògraf livornès¹⁹; que el napolità Enrico Cardona li envià, dedicat, l'estudi, molt prematur, *Dell'antica letteratura catalana* (1878) (exemplar no conservat, extraviat, a la BPEB), i que el també napolità Francesco d'Ovidio li dona «mille grazie delle sue preziose osservazioni alla mia grammatica spagnuola» (1882) i li demana que li'n faci també d'un «manuale portoghese».

2.2. Giuseppe Pitрэ

L'epistolari Pitрэ – Milà comença el 1870, si no una mica abans, i acaba segurament el 1882. La primera carta conservada de Milà és de 23 de maig de 1870, però la primera conservada, i en aquest cas editada, de Pitрэ no és sinó del 15 d'agost de 1871. N'hi hagué d'haver d'anteriors de Pitрэ i, de Milà, si més no de posteriors a 1870, n'hi ha d'haver alguna d'extraviada abans d'arribar al destinatari.

Pitрэ va ser referent i cap de pont d'una petita però activa xarxa de folkloristes sicilians i comentava amb satisfacció a la primera carta conser-

¹⁸ M. MILÀ I FONTANALS, *Un'alba catalana*, dins *Miscellanea di Filologia e Linguistica. In memoria di Napoleone Caix e Ugo Angelo Canello*, Firenze, Successori Le Monnier, 1886, p. 373. Rajna havia cedit la carta de Milà a Lluís Nicolau d'Olwer, que la inclogué a l'epistolari (*Epistolari*, cit., vol. III, p. 130), però que degué seguir la dissort del seu arxiu personal, desaparegut el 1939.

¹⁹ Veg. la carta de Pitрэ a Milà de 21 de juny de 1875 dins *Epistolari*, cit., vol. II, pp. 34-35.

vada, que, a Sicília i més enllà de Sicília, els estudis de la poesia popular eren constants:

In Italia si vanno seriamente svegliando gli studi di *poesia popolare*, e se passa un mese non passano due in cui non si pubblichino qualche raccoltina o qualche studio speciale. Io sono contento di aver contribuito in parte a provocare alcuni di questi studi i quali del resto sono di poco momento (15 agost 1871)²⁰.

I feia una relació extensa de llibres publicats o en preparació, relació que interessava Milà, que considerava que

ha dado V. *élan* con sus trabajos. Más adelante le preguntaré a V. cuáles son los que particularmente pueden interesarme, por su novedad, mérito y relaciones más estrechas con la poesía general neolatina. Esto para cuando trate de la 2ª edición (que será, Dios mediante, dentro de unos 3 años) de mi Romancerillo. Ya ve V. que la cosa va larga (25 agost 1870).

Diverses cartes se centren en qüestions conceptuals o de mètode que els preocupaven i en fan objecte de debat, amb franca contraposició d'opinions. La qüestió més detonant plantejada per part de Milà a partir de la lectura de *Canti popolari siciliani*, de 1870, i entomada també per Pitrè, és la de l'autenticitat i l'antiguitat (amb relació a la contemporaneïtat dels fets adduïts o al·ludits en unes cançons determinades), que, d'altra banda, són temes recurrents des del segle XVIII, abordats per Macpherson, Hugh Blair, Samuel Johnson, La Villemarqué i Luzel, entre d'altres.

Quan comença la correspondència, Milà ja estava treballant en l'elaboració de *De la poesia heroico-popular castellana (PHPC)*, per la qual cosa ajorna el moment de fer preguntes «sobre poesia en general, napolitana en particular» (21 maig 1870); tanmateix, de seguida Milà sentirà la necessitat d'abordar la qüestió: «vi dirò soltanto ch'io ho qualche dubbio (intuitivo, non raggionato) intorno a l'antichità e l'intiera popolarità d'alcuni canti. Ma obbliate, vi prego, questo mio modo solitario da vedere» (c. juny 1870).

L'intercanvi d'opinions persistiria a la correspondència, en què Milà insistiria a aclarir que ell no negava que una cançó popular pogués ser contemporània dels esdeveniments narrats; no ho negava i exigia que qui negués aquesta característica en una cançó determinada ho havia d'argumentar. Entén, però, que hi pot haver unes determinades referències

²⁰ *Epistolari*, cit., vol. I, p. 127.

històriques en cançons i altres formes de poesia popular degudes a l'erudició d'un creador, *lettré*, molt posterior als fets. I li ho exposa per carta (desembre 1870) respecte a la cançó «Vurria sapiri»:

Seulement je vous proposerai une difficulté. Vous citez, pag. 10 de votre brochure, un *canto* qui parle de Guillelmo II, dans lequel on lit:

'Ntra lu Palazzu di so Maiestati²¹.

¿On donnait au Roy Normain le titre de Majesté? ¿ Ne serait plutôt un souvenir de date plus récente?

En una carta de juny de 1871 li anuncia la ressenya que Pitrè li havia demanat de dedicar al seu llibre, en la qual es proposava

indiquer quelques doutes sur le genre de votre poésie populaire, mais je ferai toute la justice qu'on doit au savant et spirituel collecteur. Je sais que mes doutes ne sont partagés par des hommes très-intelligents (par Mr Gaston Paris, par exemple), mais je dois exprimer ma pensée et peut être la discussion la rectifiera.

I en aquesta ressenya dels dos volums de *Canti popolari siciliani* insistiria en els dubtes:

De todo lo cual, sin negar en manera alguna que la forma de las *canzuni* u otra aproximada sea originaria del pueblo, que gran número de ellas son debidas a personas poco o nada letradas y contienen elementos genuinamente populares, puede, a nuestro ver, deducirse sin temeridad que constituyen en su conjunto un género mixto, el cual no es por esto menos digno de atención y estudio y de admiración a veces. De esta a la otra duda (que ocurrió también al famoso italianista D'Ancona) el paso es resbaladizo. Toda vez que han intervenido en esta clase de composiciones personas más o menos doctas, es posible que hayan introducido en ellas algún recuerdo histórico debido a la lectura [...] ²².

²¹ «Sugnu 'ntra li jardina di Palermu, | 'Ntra lu palazzu di so' Maistati, | E cu mi vattiò fu Re Gugghiermu, | Ch'è 'ncurunatu di tutti tri Stati» (G. PITRÈ, *Canti popolari siciliani raccolti ed illustrati da Giuseppe Pitrè preceduti da uno studio critico dello stesso autore*, Palermo, Luigi Pedone-Lauriel, Editore, 1870, vol. I, p. 99).

²² M. MILÀ I FONTANALS, *Poesia popular italiana. Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane. Vol. I e II: Canti popolari siciliani da Giuseppe Pitrè*, «Diario de Barcellona», 29-VI-1871; Id., *Obras completas*, cit., vol. V, pp. 413-414.

I encara hi tornaria en ressenyar, el 1875, els cinc volums següents de la Biblioteca de tradicions populars sicilianes empresa per Pitrrè: Milà hi insisteix en les qüestions de l'antiguitat i l'autenticitat, tinguda per dubtosa la primera i acceptada la segona:

Con respecto al que empieza *Vurria sapiri unn' abbiti lu' nnvernu* (que tenemos por popular y muy popular) ya dijimos en el citado artículo que antes había el Sr Pitrrè minorado la fuerza de alguno de nuestros reparos, pero no por esto creemos demostrado que se cantase en vida del Rey Guillermo²³.

I Pitrrè s'hi referiria per carta:

Quanto alle osservazioni, io le ho ben care, perchè di un uomo che si chiama *Milà*, che è tutto dire. Se non fosse soverchio ardire, e le crescenti occupazioni non me lo impedissero, le remetterei qualche fatto che potrebbe giustificare le opinioni (non tutte però) sulle quali V.S. emette dei dubbi (16 juny 1875)²⁴.

El debat havia desembocat en un article de Pitrrè, datat l'agost de 1871, poc posterior, doncs, a la ressenya de Milà, titulat «Nuove questioni di poesia popolare. All'Illustre Professore Manuel Milà y Fontanals» i que seria incorporat a *Studi di poesia popolare* l'any següent. Article que confirma a Milà la vàlua de Pitrrè i dels seus estudis i li dona peu a confessar que està d'acord

con muchas de sus apreciaciones en cuanto a la distinción de la poesía popular y de la literaria. Pero en el fondo no he cambiado de opinión. Creo todavía que hay algo de literario en la versificación y en el estilo de la mayor parte de las *canzuni* [...]. En cuanto al «Vurrei sapiri» [sic], etc., nunca he dudado de que su inspiración (si no su versificación) es eminentemente popular [...]. Pero no por esto me determino a creer la «Vurrei sapiri» [sic] del siglo XII... (8 gener 1872).

Milà tranquil·litzava Pitrrè confirmant el que el seu amic volia: «continuare la sua preziosa amicizia». Pitrrè i Milà insistirien encara per carta sobre el tema: Pitrrè convençut que la cançó era del segle XII i autènticament

²³ M. MILÀ I FONTANALS, *Biblioteca de tradiciones populares sicilianas por Giuseppe Pitrrè*. Vol. III: *Estudios de poesía popular*. Vol. IV-VIII: *Cuentos (Fiabe, Novelle, Raconti)*, «Diario de Barcelona», 9-VI-1875; ID., *Obras completas*, cit., vol. V, p. 417.

²⁴ *Epistolari*, cit., vol. II, p. 34.

popular, i Milà puntualitzant que no havia dubtat mai «del caràcter enterament popular de *Vurria sapiri* (prescindint del metro, que, com ha succeït en altres poesies populars, podria haver sigut influït per la poesia artística), sino que dudo de su edad» (17 febrer 1872).

Una doble qüestió, de mètode i d'abast territorial que podia fer més complexa i treballosa, però també més útil i eficaç la seva feina, era plantejada per Pitrè a Milà: si a més de confrontar les rondalles sicilianes amb les italianes no sicilianes, ho havia de fer també necessàriament amb les estrangeres:

Il limitarmi all'Italia mi è quasi confortante, perchè da questo lato potrei istituire raffronti non sempre noti agli stranieri. Ma dico io come sarebbe appresa dai dotti questa esclusività? Potrebbe forse far credere che io abbia il pregiudizio di credere solamente italiane le novelle da me riferite? (19 novembre 1872)²⁵.

Milà li exposava raonadament la seva opció metodològica:

Sobre la consulta que me hace V., me ocurre decirle: que a pesar de que ni V. ni yo queremos limitarnos al simple oficio de copiantes e ilustradores de las tradiciones populares a que quisieran reducirnos a los escritores de las Provincias de la república de las Letras los que ocupan el primer lugar en los grandes centros literarios, no hay duda que algunas veces conviene circunscribirse al campo de nuestros trabajos [...]. No le faltarán a V. medios para dar a entender que está V. persuadido de que los cuentos italianos son también cuentos germanos, escandinavos, franceses, catalanes y hasta índicos, etc., etc. (30 novembre 1872).

Tot seguit, Pitrè li plantejava una nova qüestió, sobre la disjuntiva d'anotar els textos, amb el perill de la repetició de notes, mots, frases i passatges dels textos, o d'incorporar un glossari general generós:

[...] sarei tentato di spiegare qua e là qualche vocabolo o frase o modo di dire, e di aggiungere alla fine del secondo volume della raccolta un *Glossario* piuttosto ricco. Inoltre mi propongo di scegliere nelle forme fonetiche dubbie quella che più si avvicina alla parlata siciliana comune, che è la più facile a comprendersi.

E finalmente, occorrendo, potrei riprodurre in nota qualche brano di novelle popolari o di autori italiani che sia *ad litteram* lo stesso del siciliano.

²⁵ *Epistolari*, cit., vol. I, p. 189.

Non so se V.S. sia di questa opinione. Ma ad ogni modo, quando Ella avrà un momentino di tempo, e vorrà onorarmi di un suo giudizio, V.S. mi farà il maggior favore che io possa sperare (26 deembre 1872)²⁶.

A Milà li sembla plausible l'opció del glossari i ho justifica:

[...] también me parece bueno el proyecto de poner un *glosario* al fin de los dos tomos. Será un poco más de trabajo para V., pero evitará repeticiones y puede ser de mayor utilidad científica, mayormente si *nota V. el tomo y páginas* donde se lee la palabra explicada en dicho *Glosario*. También parece bien el poner notas aclaratorias, textos correspondientes en lengua italiana, etc. [...] (4 gener 1873).

Una part important de l'epistolari és ocupat per les notícies sobre els treballs respectius, sobre l'enviament regular de les noves publicacions i, quan és del cas, pels comentaris fets sobre la marxa o pels que han fet o faran en revistes i diaris.

Pitrè és, de molt, l'autor més ben representat al fons Milà de la BPEB, amb l'obra publicada anteriorment a la mort de Milà, a la qual Milà correspongué amb l'enviament de l'obra literària i filològica que anava publicant i amb intercanvi d'informació.

Pitrè remet a Milà els volums successius de la seva Biblioteca de tradicions populars sicilianes i d'altres d'altre peu editorial, pàgines del «Bollentino Bibliografico» de *Nuove Effemeridi Siciliane* i del de la «Rivista Sicula», en els quals ressenya *PHPC*, *Estudios de lengua catalana*, l'estudi sobre les noves rimades i la codolada i «La Complanta d'en Guillem», que havien estat enviades a Pitrrè, a més de *De los trovadores en España*, de l'estudi sobre «Història sobre el decasílabo y endecasílabo anapésticos», dels *Principios de literatura general y española* de 1873/1874 i sobretot del *Romancerillo* de 1882, del qual es pot seguir, a la correspondència, el procés cronològic de repeses i interrupcions.

Sobre el *Romancerillo* de 1853, Milà li hagué de comunicar que està completament exhaurit:

Vous montrez beaucoup de désir de posséder mon *Romancerillo*, qui est entièrement épuisé. Mr. Wolf (Ferd.) publia unes [*Proben portugiesischer und catalanischer Volksromanzen mit einer literhistorischen Einleitung über die Volks-poesie in Portugal und Catalonien*] qui peut vous en donner une idée, excepté

²⁶ *Epistolari*, cit., vol. I, pp. 194-195.

des *Observations générales*, que je crois plus difficiles de faire que le reste (21 novembre 1870).

Per això darrer li feia arribar, amb prec de retorn, els plec desenquadernats (material de treball de Milà) corresponents als capítols de les *Observaciones* que precedien la col·lecció de cançons i de rondalles, que constaven d'unes observacions generals i unes altres de referides a les literatures llatina, francesa, provençal, castellana i catalana, elaborades a partir dels indicis escrits i dels fons orals coneguts aleshores per Milà.

No és petita la contribució a la informació bibliogràfica mútua; és de destacar que Pitrè proporciona a Milà, entre altres títols, l'«introuvable» *Pentamerone o Cunti di Cunti* de Giambattista Basile, i potser *Novelline di Santo Stefano di Calcinaja raccolte da Angelo de Gubernatis*. Milà proporcionà inicialment a Pitrè obres de Francesc Maspons i Labrós i de Francesc Pelai Briz.

Eren freqüents les confidències sobre els respectius estats de salut i estat d'ànim, o sobre les vicissituds de l'entorn professional i social. No entraré en el detall de les descomposicions gàstriques i les diarrees, úlceres, furòncols, hipocondries, episodis depressius, inapetències o simple mandra o, a l'altre extrem, la hiperactivitat compulsiva de Pitrè.

Remarcaré el comentari sorneguer de Milà amb motiu del casament de Pitrè:

Veo la fausta noticia que me da V. de su matrimonio y le *auguro*, como dicen VV. los italianos, mil felicidades. Aunque no estoy ya en la edad de las ilusiones soy todavía partidario de los casamientos por *inclinación* y no por cálculo. Pero al mismo tiempo le diré, como quien tiene 32 años de experiencia en el ramo, que en esto, como lo demás, es necesario un poco de *arte*, creo que me comprenderá V. (23 març 1877).

I que li comunica amb satisfacció que ha fet per manera que fos nomenat membre corresponent de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i el fet que a la

Bibliografia di Dante que se publica en Florencia me han puesto como el primero que en España ha hecho un estudio formal del Dante [...]. Ahí se indica justamente que los que trajeron el verdadero amor al gran poeta fueron algunos artistas (entre los cuales se cuenta mi hermano) que en Roma y en Florencia estudiaron durante algunos años la antigua escuela italiana (17 febrer 1872).

D'altres comentaris i informacions tenen un rerefons marcadament ideològic. Així, en una carta, Milà copia un poema castellà seu recent, «Otros tiempos» (acompanyat d'una versió francesa molt lliure feta per Milà mateix), escrit com a postil·la del poema de joventut, de 1836, «Mi cumpleaños». La tramesa d'aquest poema podia respondre als comentaris entorn de la fotografia que Milà li envià, la qual confirmava a Pitrè «la squisita bontà dell'animo suo: e il divino Alighieri cantò: | ... i sembranti | ... soglion esser testimon' del core» (4 febrer 1872)²⁷.

O potser eren deguts al comentari de Gaston Paris, conegut de Pitrè i dels amics sicilians, sobre el «jeune et constant humeur» de Milà, que ell desmenteix:

El *constant et jeune bonn' humeur* es una excitación pasajera que tengo cuando viajo; a pesar de que, como le he dicho a V. alguna vez, Dios me ha dado mayor serenidad en el último tercio de mi vida, no siempre, por des[gra]cia, mi estado es el de buen humor. Por otra parte, me voy acercando a los 60 años, y aunque por ahora no siento los efectos de la vejez, no dejarán de venir, y aunque vienen ahora algunos estímulos para animarme al trabajo, cada día uno se inclina más a la inercia. Bien hace V. que trabaja cuando joven, con tal que la salud no se resienta (5 juliol 1875).

Va ser per prejudicis i rigidesa moral i dogmàtica que Milà no acceptà de col·laborar en les revistes italianes que Pitrè li proposà:

Aunque el nombre de V. asegura de que no permitirá V. ciertos *écarts*, sin embargo la materia es alguna vez delicada y habrá colaboradores de toda especie. Yo creo llevar muy adelante la tolerancia y anchura en esta parte, pero debo imponerme ciertos límites. Otros escritores hay, mejores que yo, que no escrupulizan en esta parte. ¡Dichosos ellos que no ven el mal donde yo lo veo! (7 agost 1877).

Un altre exemple de rigidesa escrupolosa el trobem en una carta que fa referència als quatre volums de *Proverbi* que acabava de rebre, segurament perquè Pitrè hi esmenta un autor que no li agrada, Renan amb tota seguretat:

²⁷ *Epistolari*, cit., vol. I, p. 146. A la dedicatòria de *Di un manoscritto di canzoni attribuite ad Antonio Veneziano* (Bologna, 1871), enviat segurament per cap d'any de 1872, Pitrè li feia «ringraziamento del caro ritratto».

El prólogo muestra [...] que este asunto ha sido objeto de un largo y variado estudio de parte de V. y que ha acudido a multiplicadas fuentes para poder presentar un trabajo completo. En el mismo prólogo, es verdad, aunque ha procurado V. ser discreto, hubiera querido algo que no hay y no me han gustado las frecuentes citas de un autor determinado²⁸. Le digo con la debida franqueza, con riesgo de que V. me califique de demasiado exigente (17 octubre 1880).

2.3. Els altres folkloristes sicilians

A part Pitrè, potser el primer d'entrar en contacte amb Milà va ser Lionardo Vigo, que el 15 de setembre de 1871 responia a una carta de Milà, de juliol, no localitzada, segons la qual li havia agraït el nomenament de soci honorari de l'Accademia de' Zelanti di Aci-reale. Vigo li agraïa al seu torn la *Cançó del Pros Bernart* i li anuncia que li enviarà el seu comentari de la *tensó* de Ciullo d'Alcamo i la *Raccolta* de cants populars sicilians que té en premsa (i que incloïa la que havia publicat el 1857 i les *raccolte* de Salomone-Marino i Pitrè, amb nombrosos inèdits).

En diverses cartes Milà deïa a Pitrè que no havia rebut res del que Vigo li havia promès. Hi insistia per darrera vegada el 1873:

A propósito: no me ha hablado V. nunca de la pregunta que le hice acerca del Sr. Vigo. Me prometió su trabajo sobre el serventesio de Ciullo d'Alcamo y no lo he recibido. Le descontentó acaso algo de mi carta. Si tiene V. ocasión de escribirle (no es cosa que lleve prisa), desearía saber lo que puede haber en esto (4 gener 1873).

A la carta ací al·ludida, que devia ser la que Milà també esmentava a la de novembre de 1871 adreçada a Pitrè, potser Milà li comunicava que no li podia enviar les *OPP*, que d'una manera més aviat comminatòria Vigo li

²⁸ Respecte a Renan, cal dir que Milà, per deixar constància de la discrepància ideològica, havia ratllat, en una data indeterminada, un extens passatge de Gaston Paris sobre «les belles qualités de forme et élévation des idées qui ont placé M. Renan au premier rang de nos écrivains» i aprovava que, «grâce a la surveillance qu'exerce [...] sur l'enseignement de la philosophie comme toutes choses [...] l'État», el professor d'«idées si hardies et si neuves» fos expulsat de l'ensenyament universitari (veg. G. PARIS, *Die Französische Nationalliteratur im Jahre 1859*, dins «Jahrbuch für romanische und englische Literatur», III, 1861, pp. 29-31, exemplar de Milà, BPEB).

havia demanat: «Con piacere ed ammirazione leggerò lo Studio che si degenerà inviarmi sulla Poesia popolare catalana [...]» (15 setembre 1871)²⁹.

Cal tenir en compte, sobre el silenci de Pitrè, que, d'acord amb al·lusions d'altres cartes de l'epistolari, en manca si més no una de seva de resposta a la de Milà de gener de 1873, segurament l'al·ludida del 30 de maig en carta de Milà de juny d'aquell any. En tot cas, per una carta molt posterior, de 1878, de Salvatore Salomone-Marino de resposta a una de Milà, no localitzada, que devia al·ludir Vigo, sabem que hi hagué tensions fortes entre Vigo, acusat d'actes de «bassezza e di viltà», i Pitrè i els seus amics i deixebles: «Egli con suo stolto procedere, si è inimicati tutti i buoni uomini di ingegno, presso i quali invece noi abbiamo acquistato maggiore stima e affetto» (3 març 1878)³⁰.

Tensions que s'havien fet paleses l'any anterior a propòsit de les respectives edicions de «canti popolari siciliani» de Pitrè i Salomone-Marino, per una part, i de Lionardo Vigo per una altra. En sengles escrits publicats conjuntament, en què no falten ni la ironia i el sarcasme, Pitrè i Salomone-Marino responen a un escrit de Vigo («che si tiene infallibile e inviolabile») publicat en forma de «Lettera» signada per la seva muller³¹.

Mattia di Martino, de Noto, responia a una «affettuosissima lettera» de Milà, del 15 d'abril, no localitzada, en què li confessava que li hauria escrit abans un «bigliettino per ricordarle tutta la mia affezione», però que les notícies d'inseguretat de l'Espanya republicana que li arribaven el va fer desistir d'escriure, «per una possibile dispersione postale». Li manifesta la seva satisfacció de cartejar-se amb «un uomo tanto illustre» i de tenir-ne la fotografia, davant la qual fa aquesta hiperbòlica expansió:

²⁹ *Epistolari*, cit., vol. I, p. 129.

³⁰ *Epistolari*, cit., vol. II, p. 151.

³¹ Veg. G. PITRÈ – S. SALOMONE-MARINO, *Chi dice quel che vuole udira quel che non vuole: Risposte di G. Pitrè e S. Salomone-Marino ad un opuscolo che porta il nome della Sig.^a Giuseppina Vigo Pennisi*, Palermo, Tipografia di P. Montaina & Comp., 1877. Exemplar de la BPEB dedicat pels autors a Milà. Val a dir, també, que amb data de 21 d'octubre de 1875, Pitrè dedicava a Milà l'estudi *Nuovi giudizi su Ciullo d'Alcamo e il suo contrasto* (extret de «Nuove Effemeridi Siciliane», sèrie 3, vol. I, 1875, pp. 102-116), en què obviava Lionardo Vigo (veg. I. de COLMENARES, *Catàleg de la biblioteca particular de Milà i Fontanals*, dins *El llegat Milà i Fontanals a la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona*, eds. S. Coll-Vinent i I. de Colmenares, Barcelona, Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull – Institut d'Estudis Penedesencs, 2011, respectivament núm. 82 i 57).

Oh mio caro Sig. Milà, come sono oltremodo contento, nel vedere la sua fisonomia caratteristica e benevola che mi rivela tutta la bontà dell'animo suo! Mi pare un sogno di potere stringere, fra tanto mare che ci divide, affettuosamente la mano, a lei, che con l'autorità e l'esperienza della sua età, viene a salutare in me, il giovane che s'incammina per una via percorsa da lei con tanto onore, quasiché ella volesse dirmi: – Mio caro signore Martino, specchiatevi in me, lavorate assiduamente e nell'ore quando dopo un lungo studio, vi assale un po' di stanchezza volgete gli occhi sul mio ritratto e vedrete ch'esso vi ritornerà nuova lena e quella vigoria che avevate perduto. – Sì, mio caro signore, io lo rivedrò sempre sempre, perché fra mezzo a le tempeste della mia vita sarà il porto dove troverò la mia salvezza (27 d'abril de 1873)³².

Milà li devia haver donat les gràcies per *Una gita autunnale e di un costume popolare siciliano* (1872; exemplar no conservat, extraviat, a la BPEB), obra «linda», en mot de Milà en carta a Pitrè, i que – també ho devia haver dit a l'autor – li havia agradat: «Godo moltissimo che la mia *Gita autunnale* le sia piaciuta», li diu Martino, que lamenta que les *OPP* estiguin exhaurides i que li confessa (i cal dir ací que Martino llegia i traduïa l'alemany)³³ que no coneix *Proben* de Ferdinand Wolf, primer ressò rellevant de Milà fora de les fronteres culturals: Milà mateix recordava a Pitrè, referint-se a *OPP*, que

lo tradujo casi todo F. Wolf en sus [*Proben portugiesischer un catalanischer Volksromanzen mit einer literhistorischen Einleitung über die Volkspoesie in Portugal und Catalonien*] y esta traducción, más que el original, ha sido leída por los literatos alemanes y sin duda por Köhler (30 novembre 1872).

El 9 de novembre de 1873, Martino li comunica que recull «fiabe populari» per a la «Biblioteca del nostro caro Pitrè» i que té entre mans altres estudis literaris, entre els quals un sobre la llegenda de *La Baronessa di Carini*, que ja havia ocupat Pitrè i Salomone-Marino. Li enviava més endavant *Usi e credenze popolari siciliane* (1874) i li comentava elogiosament *Sicilianische Märchen* (1870) de Laura Gonzenbach, que citava diversos treballs de Milà i que no sé si Milà conegué³⁴.

³² *Epistolari*, cit., vol. II, p. 144.

³³ Di Martino envia a Milà, dedicades, la traducció de dues obretes del baró Otto von Reinsberg-Düringsfeld (veg. I. DE COLMENARES, *Catàleg de la biblioteca particular*, cit., núm. 66 i 69).

³⁴ Veg. L. GONZENBACH, *Sicilianische Märchen. Aus dem Volksmund gesammelt von Laura Gonzenbach. Mit Anmerkungen Reinhold Köhler's und einer Einleitung*

A la darrera carta conservada, de gener de 1881, li demana que faci per manera que Gaietà Vidal de Valenciano li envii «la sua pubblicazione su Dante», segurament l'edició de la *Comèdia* traduïda per Andreu Febrer, publicada el 1878, més que no pas el discurs de 1857.

El 1882 li devia enviar l'opuscle, dedicat, d'*Indovinelli popolari siciliani* (1882), que es conserva a la BPEB. En l'endemig, el 1875, Milà tramità el nomenament de Martino com a soci lliure de la Société pour l'Étude des Langues Romanes de Montpellier, al butlletí de la qual Martino col·laboraria amb una col·lecció d'enigmes, que Milà no deixa d'esmentar a la ressenya de 1881.

Salvatore Salomone-Marino, nascut prop de Palerm, on residí, era esmentat per Milà el 1871, tot ressenyant Pitrè, com un dels col·lectors destacats de produccions poètiques populars sicilianes. Era esmentat també en diverses cartes a Pitrè i s'adreçava a Milà per agrair-li les *Notas sobre la influencia de la literatura italiana en la catalana*, escrites com a regal del casament de Giuseppe Pitrè, seguint un costum al qual també havien fet honor Francesc Maspons i Labrós i Andreu Balaguer i Merino³⁵, corresponsals de Pitrè com, a més de Milà, Pau Bertran i Bros, Francesc Pelai Briz, Joaquim Rubió i Ors, Gaietà Vidal i Valenciano i, anys després, Antoni M. Alcover³⁶, tots els quals eren els darrers actors, com ve a dir Milà al final del seu estudi, d'un continuat «comercio literario entre Italia y Cataluña».

Era l'ocasió que Salomone-Marino esperava per «offerire a V.S.I. alcuna delle mie pubblicazioni, per attestarle la mia rispettosa stima, pel suo ingegno e pe' suoi studi», i li enviava algunes publicacions seves, que deuen ser les anteriors a 1877 que es troben al fons Milà de la BPEB, entre les quals *La storia nei canti popolari siciliani* (1870) i, dedicada, *Storie popolari in poesia siciliana* (1875), que Milà incloïa a la ressenya de 1881 de bibliografia recent, a part altres títols:

herausgegeben von Otto Hartwig, Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, 1870, vol. I, pàssim.

³⁵ Veg. F. MASPONS I LABRÓS, *Per las bodas del distingit escriptor sicilià Dr. Joseph Pitré ab la senyoreta donya Francisca de Paula Vitrano*, Barcelona, Estampa de La Renaixensa, 1877 (sobre costums nupcials, partint de la dita «No és bon casat | qui no ha anat a Montserrat»), i A. BALAGUER I MERINO, *De las costums nupcials catalanas en lo segle XIV. Per las bodas del distingit escriptor sicilià Dr. D. Joseph Pitré ab la Sta. Da. Francisca de Paula Vitrano*, Barcelona, Imprenta de La Renaixensa, 1877.

³⁶ Veg. la relació de corresponsals no italians de Pitrè a *Epistolari Pitrè e Cocchiara*, Palermo, Museo Etnografico Siciliano «G. Pitrè», [1969], pp. 14-18.

La más interesante es la «Baronessa de Carini», que ha conservado la tradición oral, consultada por el señor Salomone con tanto empeño que ha reunido variantes de más de sesenta poblaciones. El autor de este poemita no fue poeta popular en el sentido estricto de esta palabra y hasta se le notan reminiscencias dantescas, pero sí un verdadero poeta que sabía hablar al pueblo; el cual a su vez ha prohijado la composición y sin duda la ha ido popularizando más y más en los portomenores [...]»³⁷.

A la darrera carta conservada i publicada, de 16 de novembre de 1882, agraeix a Milà el *Romancerillo*, «carissimo e preggiatissimo dono», del qual es proposa fer un comentari a l'*Archivio per lo studio delle tradizioni popolari* (on si més no s'inclou una notícia de la publicació al volum primer del 1882 mateix), i li agraeix amb retard la ressenya de l'any anterior. Li comunica que el canonge Isidoro Carini, que ha estat a Barcelona i de qui es parla també a la correspondència de Pitrè, «non rifinisce di parlare con molte e meritate lodi delle SS. VV. Illustrissime, e del loro bello ed ospitale paese».

Serafino Amabile Guastella, folklorista sicilià, de Mòdica, també col·laborador de Pitrè³⁸, va enviar a Milà, dedicat, *L'Antico Carnevale nella contea di Modica: schizzi di costumi popolari*, el 1877, «come attestato di alta stima», que deu indicar una relació anterior, potser a propòsit de *Canti popolari del circondario di Modica* (1876), que no localitzo en tot cas al fons de la BMP ni al de la BPEB.

D'un tal Corrado Antolio, de Noto, com Mattia di Martino, i que no identifico com a autor de cap estudi, hi ha una carta del 10 de juliol de 1883 en la qual li demana de conservar «la sua stima preziosa», que indica un contacte anterior i explicaria que Milà li enviés el seu discurs dels Jocs Florals darrers, els de la vint-i-cinquena festa, que li és agraït tot lloant que Milà, «una persona piena di tanta dottrina», es preocupi perquè la institució «non degeneri e si conservi fedele alle tradizioni nazionali catalane di tanti secoli». Antolio, i potser aquesta és la raó de la relació amb Milà, es manifesta interessat o encuriós per l'estudi comparat del sicilià i el català: «Ha visto quanti vocaboli catalani abbiamo nel siciliano? E sapesse quanti nomi gentilizzi ci abbiamo!»

³⁷ M. MILÀ I FONTANALS, *Poesía popular*, «Diario de Barcelona», 25-VI-1881; ID., *Obras completas*, cit., vol. V, pp. 422-423.

³⁸ Veg. A. D'AMATO, *Tra Verga e Pitré. Rilettura di un intellettuale periferico moderno*, dins «Dialoghi Mediterranei», XXVIII, 1-XI-2017, <<http://www.istitutoeuroarabo.it/DM/>>.

3. Breu recapitulació

Giuseppe Pitrè esdevingué, per coincidència bàsica d'idees, una mena de confident forà de Milà, un home a qui confiar conviccions i a qui demanar gestions i informació professional, a qui correspondre amb la lectura i el comentari de les obres d'interès comú i a qui traslladar algunes expansions personals. Pitrè, per la seva banda, per a qui Milà és el seu «illustre e venerato amico» o «professore»³⁹, en valorà els comentaris i informacions i els hi agraià, el posà en contacte amb els joves folkloristes sicilians Di Martino i Salomone-Marino (tots tres de la dècada dels quaranta, Pitrè el més gran) i indirectament amb el lorenès comte de Puymaigre (que esdevindria també home de confiança ideològica de Milà), i respongué amatentment a les demandes de Milà i l'animà a exercir el magisteri i l'estímul que d'ell esperaven:

È necessario che i maestri incoraggino colla loro autorità la falange da essi capitanata; noi, giovani soldati, abbiám bisogno d'una parola che ci faccia ricordare di non esser soli e di avere con noi quei prodi campioni che ci spinsero nel campo della scienza. In più d'una occasione il prof. Milà ha levata la sua voce autorevole; è giusto che anche oggi, che il campo degli studi demo-psicologico si viene allargando, egli ci parli, c'istruisca. Egli ha vita, egli ha ingegno, egli ha il *jeune et constante bonn' humeur*, di cui il lodò Gaston Paris (16 juny 1875)⁴⁰.

³⁹ Fórmules habituals, amb poques variacions, de l'inici de cada carta i de les nombroses dedicatòries.

⁴⁰ *Epistolari*, cit., vol. II, p. 33.